

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Базалійський Олександр,

здобувач вищої освіти другого рівня

історичного факультету

Тернопільського національного

педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка

e-mail: oleksandrivanovisch@gmail.com

Науковий керівник: **Кліш Андрій,**

доктор історичних наук, професор

кафедри історії України та археології

Тернопільського національного

педагогічного університету імені

Володимира Гнатюка

Становлення зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі було зумовлене сукупністю чинників, серед яких ключову роль відіграло вигідне геополітичне положення держави. Київська Русь займала стратегічне місце на перетині важливих трансконтинентальних шляхів, які з'єднували Північну Європу з Візантією, а також Західну Європу зі степовими регіонами та Близьким Сходом. Природні річкові артерії – насамперед Дніпро, а також Західний Буг, Дністер, Волхов та інші – створювали зручні умови для переміщення товарів і людей. Київ, як політичний і економічний центр Русі, опинився на перетині цих маршрутів, що забезпечувало йому провідну роль у здійсненні як транзитної, так і власної зовнішньої торгівлі [1].

Природно-ресурсний потенціал Київської Русі був важливою складовою її економічної активності на міжнародній арені. Простори держави вирізнялися багатством природних ресурсів – родючими ґрунтами, лісами, річками й озерами, які сприяли розвитку землеробства, мисливства, рибальства, бортництва й солеваріння. Особливо значущим був експорт хутра, меду, воску, зерна, шкір і ремісничих виробів, які мали великий попит як у південних сусідів (Візантія, арабські країни), так і в північних (скандинавські держави). Лісові масиви постачали деревину й продукти мисливського промислу, що також активно вивозилися за межі

країни. Річкові шляхи не лише спрощували внутрішнє переміщення ресурсів, а й інтегрували Київську Русь у мережу міжнародної торгівлі [2].

Соціально-економічна структура Київської Русі суттєво впливала на характер та інтенсивність зовнішньоторговельних зв'язків. Формування ранньофеодального суспільства сприяло зростанню спеціалізації виробництва та накопиченню матеріальних ресурсів у руках політичної еліти й купецької верстви. Бояри, князі й заможні купці володіли можливостями організовувати торгівлю на великі відстані, брати участь у караванних торговельних експедиціях, укладати угоди з іноземними партнерами. Водночас залежне сільське населення забезпечувало виробничу базу для експорту, постачаючи продукти сільського господарства, сировину й ремісничу продукцію. Міста як осередки ремісництва й торгівлі формували середовище, де зосереджувались ресурси для зовнішньої торгівлі та відбувався обмін із заморськими гостями [3].

Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі охоплювали кілька основних напрямів, що відповідали географічним і політичним реаліям доби. Одним із найважливіших був східний напрям, зосереджений на взаєминах із Візантією. Візантія залишалася ключовим торговельним партнером Київської Русі впродовж усього періоду існування держави. Через порти Чорного моря та шлях «із варяг у греки» руські купці експортували до Константинополя хутро, віск, мед, рабів і сільськогосподарську продукцію. Натомість з Візантії ввозили предмети розкоші, зброю, шовкові й бавовняні тканини, вина, ювелірні вироби та предмети християнського культу. Важливість цього напрямку посилювалася політичними аспектами – численні договори, укладені з Візантією, закріплювали права руських купців і сприяли стабільності торговельних відносин. Окрім суто економічних чинників, ці взаємини мали значний культурний та дипломатичний вимір, зокрема, після хрещення Русі за візантійським зразком [4].

Південний напрям зовнішньоекономічних зв'язків Русі був спрямований на взаємини з Хозарським каганатом та через нього – з мусульманським світом. До середини X ст. Хозарія контролювала частину торговельних маршрутів між Руссю та країнами Близького Сходу. Руські купці активно взаємодіяли з хозарами, отримуючи доступ до ринків Закавказзя, Ірану та Арабського халіфату. Ці відносини забезпечували надходження срібних дирхемів, які мали важливе значення для місцевої грошової системи. Через хозарів та посередницькі мережі арабського Сходу на Русь потрапляли східні товари – прянощі, текстиль, коштовності. Після занепаду Хозарського каганату внаслідок походів князя Святослава південні зв'язки частково змінили свою конфігурацію,

однак Русь не втратила комерційних контактів із мусульманськими ринками [5].

Західний напрям передбачав зв'язки Київської Русі з країнами Центральної та Західної Європи, зокрема з Польщею, Чехією, Угорщиною, Німеччиною та іншими регіонами. Обмін із західними державами мав переважно транзитний і дипломатичний характер. Київська Русь виступала як посередник між Сходом і Заходом, переправляючи товари з Візантії та арабського світу далі на західноєвропейські ринки. Окрім того, існувала й пряма торгівля: руські купці вивозили сільськогосподарську продукцію, хутро та ремісничі вироби, натомість отримуючи металовироби, кінську амуніцію, прикраси, тканини й знаряддя праці. У XI ст. активізуються династичні шлюби між київськими князями та європейськими королівськими домами, що супроводжувалося зміцненням торговельних зв'язків [6].

Північний напрям торгівлі орієнтувався на взаємини зі Скандинавією та країнами Балтії. Уже з IX ст. Київська Русь активно співпрацювала з варязькими купцями та воїнами, які спочатку діяли як дружинники, а згодом – як торговельні партнери. Руські товари – перш за все хутро, віск, мед – потрапляли до скандинавських ринків, а також далі до Британських островів та Північної Німеччини. Зі Скандинавії ввозили металеві вироби, мечі, зброю, бурштин, ремісничі товари. Особливу роль відігравав Балтійський регіон як вузол для транзиту товарів у Західну Європу. Згодом руські купці інтегрувались у балтійські торговельні мережі, що охоплювали порти Ладоги, Новгороду й Полоцька [7].

Торговельна діяльність Київської Русі базувалася на розгалуженій системі торговельних шляхів, серед яких найвідомішим був «Шлях із варяг у греки». Цей маршрут пролягав від Балтійського моря через Ладогу, Новгород, Смоленськ, Київ і далі Дніпром до Чорного моря, де виходив на ринок Візантії. Саме цей шлях став головною артерією, що забезпечувала інтенсивний рух товарів, людей і культурних впливів між Північчю та Півднем Європи. Окрім нього, Київська Русь використовувала й інші важливі маршрути, зокрема шлях «із варяг у араби», який вів через Волгу до Каспійського моря, забезпечуючи вихід на ринки мусульманського світу. Західні торгові шляхи з'єднували Київ із Польщею, Чехією та країнами Центральної Європи, а північні – зі Скандинавією та регіонами Балтії [8]. Асортимент товарів, якими Русь торгувала, був досить широкий. До найважливіших експортних позицій належали хутро, мед, віск, шкіри, сільськогосподарська продукція, а також раби – один із ключових товарів у трансконтинентальній торгівлі того часу. Руські вироби мали високу цінність у країнах Візантії, арабського світу та Західної Європи. Крім того, активно вивозили деревину, льон, коноплі, металеві вироби й ремісничу продукцію. У зворотному напрямку Русь імпортувала предмети розкоші, зокрема шовк,

прикраси, скло, зброю, вино, прянощі, тканини й срібло, що мало важливе значення для грошового обігу всередині держави. Значний обсяг імпорту становили й ремісничі товари, які використовувались як у побуті, так і в господарстві [9].

Форми торговельної діяльності були різноманітними. Торгівля відбувалася як у межах ярмарків – тимчасових центрів торгівлі під час релігійних свят і зібрань, так і через постійно діючі міські ринки. Окреме місце займали караванні експедиції, що забезпечували постачання товарів на далекі відстані. Важливою рисою було укладання торгових угод і запровадження елементів митної політики – певних зборів із купців при перетині кордонів або під час торгівлі у великих центрах. Київська Русь регулювала зовнішню торгівлю через договірні механізми й дотримання торговельних правил, що сприяло безпеці й прогнозованості економічних операцій. Ключове значення в цьому контексті мали міжнародні торговельні договори [10]. Особливо вагомими стали угоди з Візантією, укладені в 907, 911 та 944 рр. Вони регламентували умови перебування руських купців у Константинополі, встановлювали розміри мит і гарантії безпеки торгівлі. Договір 911 р., наприклад, містив статті щодо регулювання морської торгівлі, відповідальності за правопорушення та механізмів захисту прав купців. Подібні угоди укладалися й з іншими державами – Болгарією, хозарськими володарями, скандинавськими правителями, що свідчило про прагнення Русі інституціоналізувати свої торговельні зв'язки. Завдяки цим угодам Київська Русь не лише зміцнювала свої позиції на міжнародних ринках, а й забезпечувала стабільність економічних контактів. Політико-економічні наслідки цих договорів були багатомірними. З одного боку, вони сприяли зростанню обсягів торгівлі, залученню нових партнерів і розширенню географії обміну. З іншого – укріплювали політичний авторитет Русі на міжнародній арені, оскільки підписання угод відбувалося на рівні державних інститутів. Зовнішньоторговельні договори стали інструментом не лише економічної вигоди, а й дипломатичної інтеграції до світової політики того часу [11].

У системі міжнародного розподілу праці Київська Русь посідала особливе місце як транзитна держава та постачальник сировини. Розташування Русі на перехресті східноєвропейських і азійсько-середземноморських маршрутів визначило її роль посередника між скандинавськими, балтійськими, візантійськими та арабськими торговими мережами. Русь переправляла товари зі Скандинавії до Візантії, а продукти східної торгівлі – до Центральної та Західної Європи. Таким чином, держава була невід'ємною ланкою у великих трансконтинентальних обмінах, що включали як сировинні ресурси, так і товари високої доданої вартості. Специфіка Київської Русі як посередника

між Сходом і Заходом полягала у поєднанні функцій торговельного центру та контролера стратегічних маршрутів. Київ, Чернігів, Новгород та інші міста виступали базами для накопичення, зберігання та перерозподілу товарів, що надходили з різних регіонів. Це забезпечувало не лише економічний зиск для правлячої верстви й купецтва, а й сприяло загальному соціально-економічному розвитку держави. Київська Русь поступово стала ключовим елементом євразійської торговельної системи раннього середньовіччя, де відбувалося переплетіння економічних, політичних і культурних процесів [12].

Зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі стала важливим каталізатором внутрішнього розвитку держави, вплинувши на її економічну структуру, соціальну організацію та політичну стабільність. Активна торгівля сприяла формуванню багатофункціональної економіки, де сільське господарство доповнювалося ремеслом, транспортуванням товарів і обслуговуванням торгівлі. Зовнішні контакти вимагали створення відповідної інфраструктури – складів, ринків, пристаней, що стимулювало зростання міст і розвиток спеціалізованих ремесел. Поступово в Київській Русі утверджується поділ праці, який був безпосередньо пов'язаний із зростанням попиту на товари як внутрішнього, так і зовнішнього ринку [13].

Зовнішня торгівля стала одним із чинників урбанізації. Міста Русі, насамперед Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів, Полоцьк, перетворювались на великі торговельно-ремесничі центри. Вони акумулювали ресурси, слугували місцями зустрічей купців із різних регіонів і забезпечували вигідні умови для ремісничої спеціалізації. Під впливом зовнішніх зв'язків у містах розвивались ремесла, орієнтовані на задоволення потреб як внутрішнього ринку, так і закордонних споживачів. Зокрема, розширюється виробництво ювелірних прикрас, зброї, посуду, тканин. Багато виробів виготовлялося з урахуванням смаків і стандартів іноземних замовників, що свідчить про поступову комерціалізацію ремісничого виробництва [14].

Одночасно зовнішня торгівля була важливим джерелом наповнення державної скарбниці. Значна частина прибутків до князівського бюджету надходила від торгових зборів, мита та контролю за транзитом товарів. Купці сплачували податки за право вести торгівлю у великих містах, користуватися річковими маршрутами чи брати участь у ярмарках. Економічний ефект від міжнародної торгівлі дозволяв князівській владі фінансувати військові кампанії, підтримувати адміністративний апарат і зміцнювати авторитет на міжнародній арені. Проте вже наприкінці XI ст. Київська Русь зіткнулася з поступовою кризою зовнішньоекономічних зв'язків. Політичні та економічні чинники сприяли занепаду торгівлі. По-перше, зростання небезпеки на основних торгових шляхах через набіги кочових народів, передусім половців, ускладнило рух товарів по Дніпру та

інших важливих артеріях. По-друге, внутрішня феодална роздробленість, що посилилася після смерті Ярослава Мудрого, призвела до ослаблення центральної влади, розпорошення ресурсів і погіршення координації зовнішньої політики [14].

Внутрішні конфлікти між князями загострили конкуренцію за контроль над прибутковими торговельними маршрутами, що ще більше знизило ефективність міжнародної торгівлі. Міста, які раніше були потужними центрами зовнішньої торгівлі, втратили частину своїх функцій через децентралізацію та нестабільність у регіонах. Феодалні війни супроводжувались блокуванням торговельних шляхів і підривом довіри з боку іноземних партнерів. Наприкінці XI – у XII ст. відбулися структурні зміни у міжнародній торгівлі. Візантія переживала внутрішню кризу, що негативно вплинуло на її торгові зв'язки з Руссю. На півночі починає формуватися Ганзейський союз, який змінює конфігурацію балтійської торгівлі, поступово витісняючи руських купців із деяких транзитних потоків. Зменшення обсягів транзитної торгівлі та посилення регіональної ізоляції призводять до часткового згортання Київської Русі з активної участі у євразійських економічних мережах.

Висновки. Зовнішньоекономічні зв'язки відіграли фундаментальну роль у формуванні й розвитку Київської Русі як одного з провідних державних утворень середньовічної Європи. Торгівля стала одним із ключових чинників інтеграції Русі до системи міжнародного розподілу праці й водночас каталізатором внутрішнього соціально-економічного розвитку. Вигідне геополітичне положення перетворило державу на стратегічного посередника між Сходом і Заходом, забезпечивши стабільні канали для експорту власних ресурсів і транзиту товарів інших регіонів. Зовнішньоекономічна діяльність сприяла розвитку міської інфраструктури, ремесел, фінансових відносин і митної політики. Руські міста стали не лише центрами торгівлі, а й політичними й культурними осередками, що активізували регіональний розвиток. Через міжнародну торгівлю князівська влада отримувала важливі фінансові ресурси для зміцнення державних інституцій. Водночас торговельні зв'язки Русі мали стратегічне значення у зовнішній політиці, слугуючи інструментом дипломатії та засобом легітимації влади на міжнародній арені. Занепад цих зв'язків унаслідок внутрішньої фрагментації й зовнішніх загроз продемонстрував тісний зв'язок між економічною стабільністю та політичною єдністю держави, що стало однією з передумов загального ослаблення Київської Русі наприкінці XI – у XII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. № 19. С. 79–90.
2. Горін Н. О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. № 48. С. 12–26.
3. Горін Н. О. Історіографія зовнішньоекономічних зв'язків України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. № 50. С. 209–248.
4. Каденюк О. С., Сажко В. В. Історія та культура України: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти. Кам'янець-Подільський, 2022. 445 с.
5. Панов М., Єрмолаєв В. Нова книга про великого князя і законодавця Київської Русі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 306–309.
6. Савченко С. В. Рецепція спадщини Київської Русі в Україні кінця XVI–XVII століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича, Інститут народознавства. Л., 2005. 229 с.
7. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (XIX – початок XXI ст.): Навч. посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009, 432 с.
8. Лановик Б. Ф. Економічна історія України і світу: навчальний посібник. Тернопіль: Збруч, 2002. 256 с.
9. Чайковський В.Ф. Економічна історія світу і України: Навч. посібник. Тернопіль, Лілея, 1992. 184 с.
10. Леоненко П.М. Економічна історія: Навч. посібник. Київ: Знання-Прес. 2004. 499 с.
11. Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
12. Вегеш М. Київська Русь у міжнародних відносинах. *Світ історії*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 4–26.
13. Історія України в документах і матеріалах. Т.1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. К.: АН УРСР, 1939. 293 с.
14. Греков Б.Д. Київська Русь. К.: Рад.школа, 1961. 500 с.